

UOT-811.11-112

Səhifə: 159-163

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.159>

İlhamə Xanəliyeva
Odlar Yurdu Universiteti

ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *çoxmənalı, tərcümə, leksik, vahid, dil.*

Ключевые слова: *многозначность, перевод, лексика, единица, язык.*

Key words: *polysemous, translation, lexical, unit, language.*

Dillərarası fəaliyyət və ya vasitəçilik kimi tərcümə mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Tərcümə prosesində aşağıdakı meyarlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir: mənbə mətnin məzmununun xarici dildə düzgün ifadəsi, onun təşkili üsulu - tərcümə edilmiş mətnin strukturu, hədəf auditoriyaya yönəldilmə və müvafiq dil resurslarından və tərcümə texnikalarından istifadədir. Bu baxımdan V.İ. Şadrin “tərcümə” anlayışının tərifinə iki əsas yanaşmanı müəyyən edir: semiotik və kommunikativ [8, s.110].

Semiotik yanaşma işarə sistemləri elminin - semiotikanın prinsiplərinə əsaslanır, belə ki, hər bir dil işarələr sistemidir. Bu yanaşma çərçivəsində tərcümə bir dilin “dil kodunun başqa bir dilin “dil koduna” keçməsi kimi qəbul edilir.

R.O. Yakobsona görə, dil kodunun dəyişdirilməsinin üç növü var. Şifahi tərcümə kimi də tanınan dildaxili tərcümə eyni dil çərçivəsində işarələrin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur və həm sinxron, həm də diaxronik olaraq yerinə yetirilə bilər. İntersemitik tərcümə və ya transmutasiya bir semiotik sistemin işarələrini digər semiotik sistemin işarələri ilə əvəz etdikdə baş verir [10, s.16 - 24].

Kommunikativ yanaşmada tərcümə onun əsas, kommunikativ funksiyası – məlumatın müəllifdən bu mətni qəbul edən və ona cavab verən ünvana (reseptora) ötürülməsi baxımından nəzərdən keçirilir. Dillərarası ünsiyyət mətnin bir dildən digər dilə kodlaşdırılması mərhələsini əlavə etməklə vəziyyəti çətinləşdirir: bu halda tərcüməçi mənbə mətnin ilk reseptoru olmaqla, digər reseptor – adres sahibinə hədəf dildə yeni mətn yaradır. Başqa sözlə, tərcümə prosesində iki nitq aktı bir kommunikativ situasiya çərçivəsində birləşir - linqvistik vasitəçilik həyata keçirilir [2]. Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, “tərcümə” anlayışı ayrı-ayrı dillərdə danışan insanlar arasında əlaqənin qurulması prosesini, eyni zamanda da bu prosesin nəticəsini, yəni mənbə dil əsasında hədəf dil vasitəsilə yaradılmış mətni nəzərdə tutur.

Faktiki dillərarası tərcüməni təyin edərkən, dillərarası fəaliyyət kimi tərcümənin həqiqətən əsas diferensial xüsusiyyətinin nədən ibarət olması, bu cür vasitəçiliyin həyata keçirilməsində hansı amilin həlledici olması - sosial yönümlülük və ya mətnin kodlaşdırılması zamanı məzmun planının dəyişməzliyi, qorunub saxlanması barədə tədqiqatçılar arasında fikir birliyi yoxdur. V. İ. Şadrin ən adekvat, effektiv tərcümənin orijinala ekvivalent olan və onun müəllifi ilə assosiasiya yaradan, tərcüməçinin işinin ən az izləndiyi mətn olduğunu əsas götürərək, Y. Naydanın və Ç. Teyberin təklif etdiyi təriflə razılaşır: “Tərcümə prosesi üslub baxımından tərtib edilmiş orijinal mətnin mənasının ən dəqiq və təbii ekvivalentinin ünvan sahibinin dilində təkrar istehsalıdır” [8, s.439]. Burada orijinalın üslubu saxlanmaqla, maksimum semantik və məna uyğunluğu, təbiiyyət kimi effektiv tərcümə üçün meyarlar əks olunur. Lakin A.D. Şvaytserin fikrincə, tərcüməyə qoyulan tələblərdən ibarət belə tərif dolğun deyil və tərcümə ilə oxşar dillərarası kommunikasiya növləri arasında aydın fərq qoymağa imkan vermir [9, s.71].

L.K. Latışev, hər şeydən əvvəl, tərcümənin sosial determinizmini səciyyəvi xüsusiyyət kimi vurğulayır. O, “tərcümə ilə ikidilli kommunikasiya həm yerinə yetirilən kommunikativ funksiyalar baxımından, həm də onların həyata keçirilməsi vasitələri baxımından “təbii”, birdilli ünsiyyətə mümkün qədər yaxınlaşmaqdan ibarətdir” [6, 7 -8]. Beləliklə, tərcümə də daxil olmaqla ikidilli

kommunikasiya monodilliyə mümkün qədər yaxın olmalıdır. Başqa bir fikir isə tərcümənin əsas diferensial xüsusiyyətini “eyni məzmun planını, yəni mənanın saxlanması” kimi nəzərdən keçirməyi təklif edən L.S. Bərxudarov və L.A. Çernyaxovskaya məxsusdur. Lakin bu nöqtəyi-nəzər maksimalist və ümumiləşdirilmişdir və bir çox tərcümə üsullarının mahiyyətinə ziddir.

A. D. Şveytser yuxarıda qeyd olunan fikirləri ümumiləşdirir və əsas vəzifəsi mənbə mətni fərqli dil və mədəni mühitə uyğun olaraq əvəz etmək, təmsil etmək və ya nəzərdən keçirmək olan tərcüməni vasitəli dillərarası ünsiyyət növü kimi xarakterizə edir və “tərcümə”ni “dillərarası və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın biristiqamətli və ikifazlı prosesi olaraq müəyyən edir ki, burada məqsədyönlü (“tərcümə”) təhlilə məruz qalan ilkin mətn əsasında ikinci dərəcəli mətn (metatext) yaradılır; birincinin fərqli dil və mədəni mühitdə əvəzlənməsi” və ya “ilkin mətnin kommunikativ effektinin ötürülməsi münasibəti ilə xarakterizə olunan proses iki dil, iki mədəniyyət və iki kommunikativ vəziyyət arasındakı fərqlərlə qismən dəyişdirilmişdir” [9, 75].

İkinci formulaya daha çox üstünlük verilir, çünki o, dillərarası aktın - tərcümənin çoxşaxəli mahiyyətini daha dəqiq çatdırır və onun həm orijinalın, həm də adresatın keyfiyyətlərinin, onun dil və mədəniyyət normalarının eyni dərəcədə qorunub saxlanmasını vurğulayır.

Azərbaycan dilçiliyində də tərcümənin nəzəri problemlər, ümumiyyətlə, tərcümə sənəti haqqında maraqlı fikirlərə rast gəlinir. E.M. Allahverdiyeva, A. Quliyeva, Ə. Rəsulov tərcümə nəzəriyyəsi ilə məşğul olan alimlər sırasındadırlar [1; 3; 4].

Tərcümə milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin, xalqların bir-birinə yaxınlaşması və elmi-iqtisadi inteqrasiyasını, bir-birini milli və ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirməsinin ən mühüm vasitələrindən biridir. Bədii tərcümə mədəniyyətlərin digərinə köçürülməsi, bütün məzmunu, ideyası, janrı, forması və üslubiyatla transformasiyasıdır. Tərcümə zamanı yalnız iki dil deyil, eyni zamanda iki milli mədəniyyət, ədəbiyyat, hətta bəzən sivilizasiya üz-üzə dayanır [4, 25].

Ə. Rəsulov tərcüməni insan fəaliyyətinin ən qədim növlərindən biri adlandıraraq dünya dillərinin diferensiallaşması ilə paralel şəkildə tərcümənin də meydana çıxdığını qeyd edir. “Müqəddəs Tövrat əfsanəsinə görə, Babil qülləsi tikintisinin yarımçıq qalmasının bir səbəbi Tanrının qəzəbi idisə, digər səbəbi o dövərdə bir-biri ilə ortaq ünsiyyət dili tapa bilməyən inşaatçılar arasında tərcümə işini gerçəkləşdirəcək dilmanların olmamasıydı” [4, 45].

Bəzən tərcüməçilər mikro və makro kontekstləri kifayət qədər təhlil etmir və bu səbəbdən müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Xüsusilə son zamanlar ingilis və Azərbaycan dil əlaqələrinin intensivləşdiyi bir dövərdə ingilisdilli bütün ədəbiyyatlar, ən çox da bədii ədəbiyyat Azərbaycan dilinə tərcümə edilir. Və yaxud əksinə Azərbaycan yazıçı və şairlərinin yazdıqları əsərlər ingilis dilinə tərcümə edilir.

Bəzən çox məşhur olan hansısa bir əsər digər bir dilə iki, hətta üç müxtəlif tərcüməçi tərəfindən tərcümə olunur. Bu zaman təbii ki, tərcümələrdə müxtəlif fərqli nüanslar meydana çıxır. Bu hal xüsusi ilə ingilis dilindəki çoxmənalı sözlərin tərcüməsi zamanı meydana çıxır. Ümumiyyətlə, bədii mətnlərin tərcüməsində çoxmənalı leksik vahidləri Azərbaycan dilinə tərcümə etmək o qədər də asan deyil. Çoxmənalı sözlərin tərcüməsi tərcüməçidən xüsusi ustalıq tələb edir.

C.K.Roulinqin “Harri Potter və Fəlsəfə Daşı” əsərindən götürülmüş çoxmənalı sözlərin müxtəlif tərcümə variantlarını nəzərdən keçirək.

Orijinal: *As a surprise for Harry, they had painted a large banner on one of the sheets Scabbers had ruined; it said Potter for President*

I tərcümə: Harriyə xoş sürpriz olaraq Korostanın korladığı Ronanın döşəkağından düzəldilmiş “Potter Prezidentliyə” sözləri yazılan nəhəng şüar açdılar.

II tərcümə: Onlar Harrinin xəbəri olmadan Strupikin korladığı döşəkağından “Potter Prezidentliyə!” şüarını hazırladılar.

Banner – bayraqdar (*iş.*)

1) şüar, bayraq, şüvül; 2) “başlıq”, qəzet səhifəsi üçün başlıq; 3) transparant, afişa; 4) şüar, deviz; 5) *inform.* bayraqdar.

Bu nümunədə *banner* sözünün tərcüməsi maraqlı doğurur. Birinci tərcümədə əsasən *şüar* üzərində dayanılıb, ikinci tərcümədə isə *plakat* kimi tərcümə olunub. Tərcümənin adekvatlıq dərəcəsini qiymətləndirmək üçün mikrokontekstin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu

cümlə gələcək həyatında mühüm hadisə yaşayacaq kitabın baş qəhrəmanı Harri Potterə dostların verdiyi dəstəkdən bəhs edir. Şüar və plakat sözlərinin mənalarını nəzərdən keçirək. Bildiyiniz kimi, *banner* (bayraqdar) hər hansı bir təşkilata, hərbi hissəyə və ya dövlətə məxsus şəxsi heyətin başında dayanır, *plakat* isə böyük təsvir və bir qədər mətn olan qalın kağız vərəqdır. Cümlədən də görüldüyü kimi, döşəkağında “Potter, Prezidentliyə!” təşviqat mətn yerləşdirilib ki, söhbət şüardan yox, məhz plakatdan gedir. Ancaq bu halda tərcüməçilər transliterasiya texnikasını uğurla tətbiq edər və bu sözü *banner* (bayraqdar) kimi tərcümə edər bilərdilər, çünki bu anlayış indi Azərbaycan oxucusuna yaxşı məlumdur.

Mikrokontekstin xüsusiyyətlərinin ətraflı təhlili bizə tərcümə dilinin norma və qaydalarının pozulmasını əks etdirən nümunələrin xüsusi kateqoriyasını ayırmağa imkan verdi.

İkinci nümunəyə nəzər salaq:

Orijinal: *They flitted along corridors striped with bars of moonlight from the high windows.*

I tərcümə: Onlar hündür pəncərələrdən düşən işıq şüaları ilə kvadratlara çızıqlanmış dəhlizlərdən ayaqlarının ucunda keçdilər.

II tərcümə: Onlar hündür pəncərələrdən zolaq-zolaq ay işığı düşən dəhlizlərlə qaçırdılar.

Flit (feil)

1) *flit about* – bir yerdən yerə uçmaq; pəraz etmək; bir şeyi, sonra başqa bir şeyi götürmək; 2) sürətlə keçmək (tez tələsmək), arabir görünmək - *hərfi və məcazi mənə*; 3) *danış.* qəfil yaşayış yerini dəyişmək (kimdənsə gizlənmək üçün).

Bu misalda *flit* feilinin tərcüməsi çətinlik yaradır. Fikrimizcə, *ayaqlarının ucunda* ifadəsi cümlənin tərcüməsinə qətiyyənlə uyğun deyil. *Flit* feilinə uyğun gəlməyən *ayaqlarının ucunda* variantı uğurlu tərcümə sayılmır. Azərbaycan dilində *ayağın ucunda yerimək* ifadəsi “sakit, barmaqların ucunda yerimək” mənasındadır və bu təfsir “böyük sürətlə irəli getmək” mənasını verən sürətlə getmək feilinə uyğun gəlmir. Fikrimizcə, daha optimal həll yolu *ayağın ucunda* ifadəsini işlətmək, ya da ayağın ucunda ifadəsinə uyğun başqa bir feildən, məsələn, *hərəkət etmək - ayaq ucunda hərəkət etmək* feilindən istifadə etmək olardı.

Aşağıda göstərilən nümunələrdə tərcüməçi ən adekvat tərcümə üçün makrokontekstin bütün xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Belə halları daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Orijinal: *The keeper of the reptile house was in shock. ‘But the glass,’ he kept saying, ‘where did the glass go?’ the zoo director himself made Aunt Petunia a cup of strong sweet tea while he apologized over and over again.*

I tərcümə: Terrarinin *sahibi* şokda idi. - “Axı burada şüşə var idi” deyərək təkrar edirdi. Şüşə hara yox oldu? Zooparkın direktoru Petuniya xalaya şəxsən bir fincan şirin tünd çay gətirdi və dayanmadan üzr istəyirdi.

II tərcümə: Terrarinin *nəzarətçisi* şokda idi. “Şüşə” deyərək-tutuquşu kimi təkrarlayırdı. - Şüşə hara yox oldu? Zooparkın direktoru bir an olsun belə üzr istəməkdən əl çəkmədən Petuniya xala üçün öz əlləri ilə şirin tünd çay dəmlədi.

Keeper (isim)

1) a) nəzarətçi, gözetçi; b) qarovulçu c) sanitar; d) meşəbəyi (xüsusilə qoruğu qoruyan), peşəkar ovçu; e) idman; = *goalkeeper* - qapıçı; 2) sahibkar, tutqac (kağıztutan) (müəssisənin, qiymətli kağızların); 3) *danış.* əldə etməyə dəyərli əşya.

Keeper ismi – *sahibkar; nəzarətçi* təklif edir. İlk növbədə, *sahibkar* və *nəzarətçi* anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. *Sahibkar* nəyəsə sahib olan şəxsdir [7]. *Nəzarətçi* nəzarət, mühafizə, habelə idarəçilik vəzifələrini yerinə yetirən vəzifəli şəxsdir [7]. Ayrı-ayrılıqda götürülmüş bir cümlə nəyi ifadə etdiyini dəqiq müəyyən etməyə imkan vermədiyindən, makrokontekstə yenidən qayıdacağıq. Terrarinin həm sahibi, həm də nəzarətçisi ola bilər, lakin yalnız ev varsa, terrari sahibi olmaq olaq. Bu məndə zooparkdan bəhs olunur və terrari onun “struktur bölməsi” olduğundan demək ki, şəxsi mülkiyyətdə olması da qeyri-mümkündür. Beləliklə, *gözetçi* variantı daha adekvatdır.

Orijinal: ‘He’s a funny man, Dumbledore...’ **I tərcümə:** O, qəribə insandır, Dambldor. **II tərcümə:** O, məzəli insandır, Dambldor.

Funny (sifət) 1) məzəli, gülməli; gülünc; komik, qəribə, əyləndirici (məzəli) 2) danışmaq qəribə.

Göstərilən nümunədə hər iki tərcüməçi *funny* sözünə fərqli mənalar seçir. Tərcümələrdən hansının daha adekvat olduğunu ancaq təsvir olunan personajın psixoloji portretini nəzərə almaqla müəyyən etmək olar. Hoqvartsın məktəbinin direktoru, professor Dambldor şər qüvvələrə qarşı dayanmağa qadir ən böyük sehrbazlardan biridir.

Bu, ilk baxışdan özünə hörmət aşılayan, lakin eyni zamanda olduqca qəribə və bəzən gülünc mövzulara aludəçiliyi olan bir insan kimi şöhrət qazanan ən ağıllı sehrbazdır. Fikrimizcə, 2-ci tərcümə daha az uğurludur. *Əyləncəli, məzəli* sözü “əylənməyi, güldürməyi bacaran” insanın təsvirində tətbiq edilir [7]. Professor Dambldorun əsərdə necə təsvir olunduğunu nəzərə alsaq, güman etmək olar ki, bütün qəribəliklərinə baxmayaraq, o, heç bir halda məzəli ola bilməz. Bu səbəbdən də “qəribə” kimi tərcümə daha adekvat görünür.

Tədqiqat zamanı mikro və makro kontekst çərçivədə çoxmənalı sözlərin tərcüməsinə dair dörd əsas qrup nümunə müəyyən edilmişdir. Mikrokontekstin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tərcümə nümunələri qrupunda tərcümənin adekvatlığının qiymətləndirilməsi kriteriyası hədəf dilin norma və qaydalara uyğun olduğu alt qrup müəyyən edilmişdir. Tərcümə nümunələri qrupunda makrokontekstin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə personajın psixoloji portretinin həlledici rol oynadığı alt qrup müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda mikro və makro kontekst çərçivəsində təsvir edilən ekstralingvistik vəziyyətin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, tərcümə nümunələrinin alt qrupları müəyyən edilmişdir.

Tərcümədə həlledici amil xarakterin psixoloji portretinin nəzərə alınmasıdır. Çoxmənalı sözlərin tərcüməsində tərcüməçilər əsərdəki personajların xüsusiyyətləri və davranışları haqqında mükəmməl bilgiyə sahib olmalıdırlar.

Tərcümə zamanı mikrokontekst nəzərə alınmalı olan nümunələrdə bir sıra qüsurların səbəbi də tərcümə dilinin norma və qaydalarına, əsasən, onun leksik uyğunluq normalarına uyğun olmamasıdır. Qalan səhvlər isə əsərdə təsvir olunan ekstralingvistik situasiyanın müəyyən xüsusiyyətlərini, məsələn, təsvir olunan hadisənin yeri, onun iştirakçılarının rolları, məqsədləri və münasibətlərini tərcüməçilərin nəzərə almaması ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Allahverdiyeva E. M. Bədii tərcümənin linqvistik problemləri. Bakı: Maarif, 1997, 199 s.
2. Jäger G. Translation und Translationslinguistik. Halle (Saale), 1975.
3. Quliyeva A. İngiliszimlər və tərcümə / A.Quliyeva ; red. Q. Bayramov. - Bakı: Nurlan, 2008.
4. Rəsulov Ə. Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015
5. Rzayev Ə. İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri. Fil.elm.nam..... diss. avtoref. Bakı, 1969, 23 s.
6. Латышев Л.К. Проблема эквивалентности в переводе: Автореф. дис. докт. филол. наук. М., 1983.
7. Наука, 1988. – 215 с.
8. Ожегов С.И. Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 72500 слов и 7500 фразеологических выражений. Москва, 1993.
9. Шадрин В. И. Университетское Переводоведение. Учебник. СПб.: ВВМ, 2017. – 292 с.
10. Швейцер А.Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. — М.: 1998, с.213.
11. Якобсон Р. О. Лингвистика и поэтика // Структурализм «за» и «против». М., 1975. – 469 с.

İlhamə Xanəliyeva

Çoxmənalı sözlərin tərcümə problemləri

Xülasə

Məqalədə çoxmənalılıq ilə oxşar linqvistik hadisələr (genişmənalılıq və omonimiya) arasındakı fərqlər müəyyən edilir; çoxmənalı sözün leksik tərkibinin öyrənilməsinə yanaşmalar təqdim olunur; çoxmənalı sözün mənasının kontekstdə reallaşma mexanizmləri öyrənilir; həmçinin çoxmənalı sözün üslub potensialı əsasında bədii ifadə vasitələrinin təhlilini aparılmışdır.

Məqalədə dillərarası fəaliyyət kimi tərcümə anlayışını və bir elm kimi tərcüməşünaslığın əsas kateqoriyalarını: ekvivalentlik, adekvatlıq və tərcümədə onlara nail olmaq yollarını nəzərdən keçirəcəyik. Bu müddəalar praktiki materialın təhlili zamanı tətbiq olunacaq, yəni: tərcümədə ekvivalentliyə nail olmaq üçün hansı üsulların köməyi ilə çoxmənalı sözün potensialına əsaslanan bədii vasitələrin üslub effekti verilir.

Tərcümənin qiymətləndirilmək üçün əsas meyarlar ekvivalentlik və adekvatlıqdır. Dilçi alimlər bu terminləri fərqli şərh edir və onların əlaqəsini qiymətləndirirlər. Məqalədə həmçinin tərcümənin ekvivalentliyi və adekvatlığı anlayışlarının tərifinə müxtəlif baxış və yanaşmaları nəzərdən keçirilmişdir.

Ильхама Ханалиева

Проблемы перевода многозначных слов

Резюме

В статье определяются различия между неоднозначностью и сходными языковыми явлениями (многозначностью и омонимией); представлены подходы к изучению лексического состава многозначного слова; изучаются механизмы реализации значения многозначного слова в контексте; Также был проведен анализ художественных средств выразительности на основе стилистического потенциала многозначного слова.

В статье мы рассмотрим понятие перевода как межъязыковой деятельности и основные категории переводоведения как науки: эквивалентность, адекватность и способы их достижения в переводе. Эти положения будут применяться при анализе практического материала, а именно: с помощью каких приемов добиться эквивалентности в переводе, дается стилистический эффект художественных средств, основанный на потенциале многозначного слова.

Основными критериями оценки перевода являются эквивалентность и адекватность. Лингвисты по-разному трактуют эти термины и оценивают их родство. В статье также рассмотрены различные взгляды и подходы к определению понятий переводческой эквивалентности и адекватности.

Ilhama Khanaliyeva

Translation problems of multiple meaning words

Summary

The article defines the differences between disambiguation and similar linguistic phenomena (ambiguity and homonymy); approaches to studying the lexical composition of a polysemous word are presented; the mechanisms of realization of the meaning of a polysemous word in the context are studied; Also, an analysis of artistic means of expression was carried out based on the stylistic potential of a polysemous word.

In the article, we will consider the concept of translation as an interlingual activity and the main categories of translation studies as a science: equivalence, adequacy and ways to achieve them in translation. These provisions will be applied during the analysis of practical material, that is: with the help of which methods to achieve equivalence in translation, the stylistic effect of artistic means based on the potential of a polysemous word is given.

The main criteria for evaluating the translation are equivalence and adequacy. Linguists interpret these terms differently and assess their relationship. The article also reviewed different views and approaches to the definition of the concepts of translation equivalence and adequacy.

Çapa tövsiyə edən:

Odlar Yurdu Universiteti

Rəyçilər:

dosent N.Əliyeva
dosent S. Novruzova